

نسب‌نامه قائم مقام

فریناز متشرعی

درآمد

شجره‌نامه‌ها به عنوان یکی از معتبرترین اسناد تاریخی و مورد رجوع پژوهشگران و محققان قابل استنتاج و بررسی است. از اینرو نگارنده این سطور با بازبایی رونوشتی از شجره‌نامه خاندان قائم مقام فراهانی که در مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود قصد دارد با نگاهی گذرا به پیشینه خاندان مذکور و با توجه به این مهم که خاندان قائم مقام از دوره صفویه به صورت موروثی در امور دیوانی حکومت‌های ایران مشارکت داشته‌اند شمائی

میرزا ابوالقاسم قائم مقام مرحوم

کلی از آنان را ترسیم نماید که ابتدا با ذکر اسامی و شجره این خاندان شروع و به بررسی کوتاهی از زندگی و سرانجام میرزا ابوالقاسم پرداخته و شرح اسناد مورد استفاده در این پژوهش عنوان پایانی مقاله می‌باشد. در فراهان عراق ایران در خانواده با شرافت سادات هزاوه از صلب میرزا عیسی فرزند میرابوالفتح معروف به میر مهرداد که در دربار صفوی سمت مهرداری داشته دو فرزند به وجود آمد، حسین و حسن. اولی آنها یکی از فضلالی نامی گشت و معروف شد به میرزا محمد حسین وفا. او در سال ۱۱۸۰ به وزارت سلاطین زندیه اشتغال یافت و به سه پادشاه زند از جمله ۱- اعتضادالدوله پسر محمدصادق خان ۲- علی مردان

خان زند ۳- محمدجعفرخان (استظهارالدوله) خدمت کرد. وی پس از ورود کریم‌خان زند به شیراز و انتخاب آن برای پایتخت حکومت زندیه به عنوان وزیر در دستگاه پادشاهی کریم‌خان مشغول کار شد و به زودی با کارهای دیوانی و روال کار زندیان آشنا شد و از تبحر و استادی خوبی برخوردار گردید. با سقوط حکومت زندیه و به روی کار آمدن آغا محمدخان قاجار بار دیگر به دربار راه یافت ولی بواسطه پیری و ناتوانی جسمی از ادامه خدمت در دربار آغامحمدخان عذرخواهی نموده و به جای خود برادرزاده‌ش (میرزا عیسی) پسر میرزا حسن را برای پیگیری و انجام کارهای دیوانی به شاه معرفی نمود و سپس تقاضا کرد تا با عزیمت وی به عتبات عالیات موافقت نمایند. تقاضای او مورد قبول واقع شد و میرزا عیسی پس از ورود به تهران کار خود را در دربار آغاز نمود. طولی نکشید که به سبب علاقه، جدیت و دقت در امور محوله مورد تقدیر قرار گرفت و به علت هوش، استعداد و کاردانی که داشت به وزارت حسن علی میرزا (پسر فتحعلیشاه و حاکم تهران) منصوب گردید و پس از آن پیشکار عباس میرزا شد و وزارت آذربایجان نیز به وی سپرده شد میرزا عیسی بعد از وزارت آذربایجان لقب (قائم مقام) گرفت از همان زمان به بعد این لقب به سایر اعضای خانواده او نیز منتقل شد.^۲

نسب حاج محمد حسین وفا با ۳۷ واسطه به امام سجاد امام زین العابدین علیه‌السلام می‌رسد.^۳ پدر و جد اعلائی او همگی به شغل مهربرداری که یکی از مناصب عالیه دربار محسوب می‌شد اشتغال داشته‌اند و جد بیست و هفتمش که سلطان احمد خوانده می‌شد نخستین سید جلیل القدری است که از ناحیه عربستان به سرزمین ایران و سپس به ناحیه فراهان مهاجرت و توطن نموده است. و قبر آن مرحوم در ساروق زیارتگاه خاص و عام مردم آن منطقه می‌باشد.

محمدحسین وفا در سال ۱۲۱۲ یعنی سال اول سلطنت فتحعلیشاه قاجار در قزوین درگذشت. و دیوان اشعاری از او بر جای ماند که شامل غزلیات اوست و از دیگر تألیفاتش تاریخ زندیه است. از محمدحسین وفا دختری به جا ماند که خانم آغا نام داشت و به زوجیت میرزا عیسی ملقب به میرزا بزرگ درآمد.^۴ همانطور که اشاره شد میرزا عیسی پدر میرزا محمدحسین فرزند دیگری داشت بنام حسن که او خود نیز فرزندی داشت بنام میرزا عیسی مشهور به میرزا بزرگ قائم مقام فراهانی.

فتحعلیشاه در سال ۱۲۰۸ حسنعلی میرزا فرزند خود را به حکومت تهران منصوب کرد و میرزا عیسی را به وزارت وی گماشت. سپس او به سمت پیشکاری عباس میرزا نایب‌السلطنه و وزارت آذربایجان به تبریز فرستاده شد و قائم مقام صدارت کبری لقب گرفت.

وی در سال ۱۲۳۷ در سن ۷۰ سالگی درگذشت و جسد او را در جوار شاه حمزه در تبریز به خاک سپردند. بزرگترین خدمت آن مرحوم ایجاد نظام جدید و دعوت معلمین از اروپا برای تربیت قشون ایران است. از آن مرحوم کتابها یا رسائلی بنام اثبات نبوت خاصه و رساله جهادیه به جای مانده و اشعاری نیز به آن جناب منسوب می‌باشد.

این شخص زاهد و عادل روزگار خود به قدری خوش اخلاق و خوش رفتار با مردم بوده که مزارش در تبریز زیارتگاه خاص و عام است او اولین کسی است که نخستین قافله محصلین ایرانی را به سمت انگلستان

به راه انداخت زیرا احتیاجات و تمنیات آن زمان را دریافته بود. مرحوم میرزا عیسی ملقب به میرزا بزرگ دو زن داشت یکی دختر میرزا محمدحسین وزیر بنام (خانم آغا) که از سه پسر بوجود آمد: میرزا حسن، میرزا ابوالقاسم، میرزا معصوم متخلص به محیط و دیگر زنی که از اتراک آذربایجان بود و از وی یک پسر داشت بنام میرزا موسی و یک دختر بنام حاجیه. پس از کناره‌گیری میرزا عیسی فرزند ارشدش بنام میرزا حسن به این مقام منصوب شد ولی مدت وزارتش به طول نینجامید و در سال ۱۲۲۶ در تبریز وفات یافت.

دومین فرزند میرزا عیسی، میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی (قائم مقام دوم) است وی در سال ۱۱۹۳ در هزازه فراهان اراک بدنیا آمد.

پدر و مادرش از طبقه تحصیلکرده و باسواد بودند. در آن عصر پس از آموختن سواد فارسی به تحصیل صرف و نحو، معانی و بیان و عروض، حکمت الهی، طبیعی، ریاضی و کلام، تفسیر و اخلاق پرداخت و به زودی در بسیاری از فنون و به خصوص در املاء و انشاء فارسی و حسن خط و سیاق گوی سبقت را از همگان ربود. میرزا ابوالقاسم از سال ۱۲۰۹ در حدود ۱۵ سالگی به دستگاه آغا محمدخان وارد شد و زیر نظر پدرش به انجام کارهای کتابت پرداخت و در این کار به قدری توانا شد که امروز نامه‌های او به عنوان زیباترین و مهمترین اسناد تاریخی و ادبی دوره قاجار محسوب می‌شود.^۵ منشآت قائم مقام از نظر محققان گنجینه عظیمی از علوم انسانی و تحقیقات اجتماعی است که می‌توان به اوضاع سیاسی، اجتماعی، تاریخی و اختلافات طبقاتی و چگونگی وضع دربار فتحعلیشاه و دسته‌بندی‌های درباریان و گوشه و کنایه به مردم تبریز و تحریک روسها و مزاحمتها پی برد.

پس از مرگ آغا محمدخان و آغاز پادشاهی فتحعلیشاه به مدت ۷ سال به خدمت ملک‌زادگان گمارده شد تا به عنوان مستوفی، امور مالیاتی و حقوقی را پیگیری نماید. (سال ۱۲۱۲-۱۲۱۹) از سال ۱۲۱۹ تا ۱۲۲۶ در خدمت میرزا شفیع مازندرانی به کار دیوانی، تحریر و کتابت پرداخت.

در سال ۱۲۲۶ پس از درگذشت برادر بزرگش، میرزا محمدحسن که وزیر دستگاه عباس میرزا بود به دستور پدر به تبریز رفت و جای برادرش را گرفت.

کاردانی، لیاقت به ویژه دلسوزی، ایمان و علاقه او به ایران و ایرانی سبب شد تا یک سال بعد عباس میرزا او را برای مذاکره با روسها بر سر جنگهای دو کشور به روسیه اعزام نماید.^۶ سرانجام پس از مرگ میرزا عیسی در سال ۱۲۳۷ بین دو پسرش میرزا ابوالقاسم و میرزا موسی بر سر جانشینی پدر نزاع افتاد و حاجی میرزا آقاسی به حمایت میرزا موسی برخاست ولی اقدامات او به نتیجه نرسید و سرانجام میرزا ابوالقاسم به امر فتحعلیشاه به جانشینی پدر نایل آمد و کلیه مسئولیتهای او را به پسرش میرزا ابوالقاسم واگذار کردند و لقب قائم مقام نیز به وی اعطاء گردید. به وزارت عباس میرزا نایب السلطنه و پیشکاری آذربایجان منصوب گشت و تمام القاب و شئون و حقوق از طرف دولت به وی تفویض گردید.

قائم مقام مردی دانشمند و جامع معقول و منقول، واقف به مصطلحات و اصول علم عصر بود و در ادبیات عرب و عجم احاطه داشت. یک سال پس از انتصابش به پیشکاری آذربایجان حاسدان بر او حسد

بردند و نزد نایب السلطنه از وی سعایت کردند. نایب السلطنه نگرانی خود را از عملیات او به شاه نوشت و تقاضای عزل او را نمود. قائم مقام پس از آن به تهران آمد و مدت سه سال گوشه‌نشینی و انزوا اختیار کرد و در سال ۱۲۴۱ به علت بی‌نظمی در امور آذربایجان، دولت مجبور شد او را به محل سابقش برگرداند و به آذربایجان بفرستد.^۷ تاریخ فوت او را به سال ۱۲۵۱ و در ۲۹ صفر دانسته‌اند.^۸ وی دارای سه پسر به نامهای میرزا محمد وزیر، میرزا علی، میرزا ابوالحسن بود.

سومین فرزند میرزا عیسی، میرزا معصوم (محیط) است که در سال ۱۲۳۵ در سن شیباب به سوی روضه رضوان شتافت وی جد ادیب‌الممالک می باشد.

چهارمین فرزند میرزا عیسی، مرحوم میرزا موسی متولی‌باشی خراسان می‌باشد که بلاعقب و از مردان بنام و در تواریخ آل قاجار دارای مقام بوده است.

گفته شد میرزا بزرگ دارای ۲ زن بود که از زن دوم دارای یک دختر بنام حاجیه تاج ماه بیگم معروف به حاجی عمه بود. او در بدو امر با شاهزاده ملک قاسم فرزند فتحعلیشاه ازدواج کرد که منجر به جدایی شد و املاک موقوفه آذربایجان در اثر خیرات حاجیه خانم است.

یکی از پسران میرزا معصوم، میرزا صادق پدر حاجی میرزا حسین که او پدر ادیب‌الممالک است. ادیب‌الممالک در قریه کازرون از بلوک شِراء از توابع عراق (اراک) در محرم سال ۱۲۷۷ متولد شده است و در سال ۱۳۱۶ به نیابت مدرسه لقمانیه تبریز برگزیده شد. او نابغه ادب نیمه اول قرن ۱۴ هجری است.

ادیب‌الممالک روزنامه ادب را که نامه علمی، ادبی، سیاسی، تاریخی و تجارתי بود در محرم سال ۱۳۲۳ منتشر نموده و دیوان او بالغ بر ۲۵ هزار بیت می‌شود و به سعی و اهتمام مدیر مجله ارمغان یعنی مرحوم وحید دستگردی به سال ۱۳۱۲ شمسی طبع و منتشر گردید و در سن ۵۸ سالگی به رحمت ایزدی پیوست.^۹ در خلال سالهای ۱۳۲۳ و ۱۳۲۴ ورقه فارسی ضمیمه روزنامه ارشاد ترکی به قلم ادیب‌الممالک طبع و منتشر می‌شده است و در شعبان ۱۳۲۴ که مجلس شورای ملی ایران باز شد مشارالیه به عنوان سردبیر روزنامه مجلس تعیین شد و پس از یک سال روزنامه عراق عجم را تأسیس کرد و برای مدتی سردبیر روزنامه دولتی بوده است.

یکی دیگر از پسرهای میرزا ابوالقاسم، میرزا محمد وزیر می‌باشد وی دارای ۱۳ پسر و ۴ دختر بوده که در سال ۱۳۰۱ وفات یافت. فرزند دیگرش میرزا ابوالحسن خان که خود دارای ۸ پسر و یک دختر بوده و در سال ۱۳۰۵ در تهران وفات یافت. میرزا علی دومین پسر میرزا ابوالقاسم و معروف به قائم مقام سوم در سال ۱۳۰۰ به فرمان ناصرالدین شاه به قائم مقامی ملقب گردید و در ماه رمضان همان سال وفات یافت. وی دارای تألیفات متعددی بوده است و در سوم رجب سال ۱۲۹۹ اشعارش به چاپ رسیده است.

میرزا علی وزیر استیفاء بوده و دارای ۵ پسر به شرح زیر است:

- ۱- میرزا علی محمدخان معروف به سیدالوزراء پدر سید عبدالوهاب خان نویسنده مقدمه دیوان قائم مقام.
- ۲- میرزا موسی خان ملقب به میرزا بزرگ دوم و معروف به قائم مقام چهارم که در ماه رجب سال ۱۲۶۲ متولد شده است و مؤلف کتاب خاطرات شامل: داستانهای ادبی، اخلاقی، تاریخی، قضائی و کتاب مفاتیح

الجنه ترجمه کتاب ینابیع الموده است. وی دارای ۳ پسر بنامهای میرزا عبدالغنی سید مصطفی و سید مرتضی (ساعد حضور) بوده و در سال ۱۳۲۰ وفات یافت.

۳- میرزا ابوالفتح‌خان جد دکتر جهانگیر قائم مقامی مؤلف منشآت قائم مقام است.

۴- حاج میزا فضل‌الله خان

۵- حاج میرزا علی اکبرخان^{۱۰}

سید مصطفی فرزند میرزا موسی خان خود دارای ۳ پسر بنامهای سید نظام الدین که رئیس ثبت خمین و تفرش بوده، سید شمس الدین و سید عبدالمجیدخان که ریاست دبیرستان قائم مقام را عهده‌دار بوده است. سید مصطفی در دهم بهمن ۱۳۱۵ در تبریز وفات یافت.

شرح سند

این سند^{۱۱} شجره‌نامه خاندان قائم مقام فراهانی از زبان سید شمس الدین قائم مقام فراهانی از نوادگان میرزا ابوالقاسم فراهانی است که در اسفند سال ۱۳۴۶ ش تحریر و به جهت مجلس شورای ملی ارسال گردیده است. در ابتدای این متن نگارنده سند اسامی فرزندان خود را ذکر نموده و سپس به شرح زندگانی پدر و اجدادش که در نهایت به میر ابوالفتح معروف به (میرمهردار) ختم می‌گردد و از آن به بعد تا امام سجاد(ع) را به ذکر اسامی آنان اکتفا نموده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پی نوشتها

- ۱- مجتبی برزآبادی فراهانی، زندگی و افکار قائم مقام فراهانی (میرزا ابوالقاسم) (تهران: اوستا فراهانی، ۱۳۷۹)، ص ۱۶۹
- ۲- عباس رضانی، قائم مقام فراهانی (تهران: ترفند، ۱۳۸۲)، صص ۸-۱۰
- ۳- میرزا محمدحسین بن میرزا عیسی بن میرزا ابوالفتح بن میرزا ابوالفخر بن میرزا ابوالخیر بن سید رضا بن سید روح الله بن سید قطب الدین بن سید بابزید بن سید جلال الدین بن سید بابا بن سید حسن بن سید حسین بن سید محمود بن سید نجم الدین بن سید مجدالدین بن سید فتح الله بن سید روح الله بن سید هیبت الله بن سید عبدالله بن سید صمد بن سید عبدالمجید بن سید شرف الدین سید عبدالفتاح بن سید میرعلی بن سید علی بن سلطان سید احمد بن سید محمد بن سید حسن بن حسین بن سید حسن قطبین سید علی اصغر بن زین العابدین علی بن امام علی عبدالله حسین بن امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ص).
- اصل مهر حضرت سجاد (ع) در خانواده قائم مقام موجود بود که تصویر آن در صفحه ۱۴۷ کتاب صدرالتواریخ آورده شده است. (تلخیص از سیف الرضا شهابی، کارنامه سیاسی قائم مقام فراهانی، (تهران: رسانش، ۱۳۸۵)، ص ۴۶
- ۴- قائم مقام چهارم معروف به میرزا بزرگ دوم، خاطرات میرزا بزرگ قائم مقام فراهانی، مقدمه و فهرست تألیف عبدالمجید قائم مقام فراهانی، (تهران: بهارستان، ۱۳۶۹)، صص ۲۹-۳۰.
- ۵- همان، صص ۳۳ و ۳۴ و ۳۸
- ۶- عباس رضانی، همان، ص ۱۰
- ۷- قائم مقام چهارم معروف به میرزا بزرگ دوم، همان صص ۵۳ و ۵۴
- ۸- در غروب آفتاب ۲۴ صفر سال ۱۲۵۱. میرزا ابوالقاسم به باغ نگارستان احضار می‌شود. ولی اثری از شاه (محمدشاه) نمی‌بیند و کم کم متوجه می‌شود که این احضار مانند دفعات گذشته نیست و در مجلسی بنام باغ نگارستان گرفتار است و به طنز می‌گوید علی الظاهر زندانی هستم و در حالی که در اطاق قدم برمی‌داشت شعر زیر را با ناخن بر دیوار نگاهشته است.
روزگار است آن که گه عزت دهد گه خوار دارد چرخ بازیگر از این بازیچه‌ها بسیار دارد
تا اینکه ماه صفر به پایان رسید و عمر قائم مقام بعد از ۲۵ سال فعالیت سیاسی توسط اسماعیل خان قراچه‌داغی که یکی از جلادان درباری بود و سمت سرهنگی فراشخانه را به عهده داشت و به اتفاق چند میرغضب دیگر به آخر رسید.
- بعد از فوت جسد او را در پاره گلیم پیچیدند و سراسیمه قبل از طلوع خورشید و در دل تاریکی شب به آستانه حضرت عبدالعظیم رساندند و به خاکش سپردند تا خبر فوت انتشار نیابد
قبرقائم مقام تا سال ۱۲۸۷ هـ.ق مخفی بود تا آن که در این سال فرزند آن شهید عالی میرزا علی با کسب اجازه از ناصرالدین شاه و با کمک حاجی سید آقا بزرگ متولی باشی قبر آن

زنده‌یاد را در حرم حضرت عبدالعظیم کشف کرد.

لسان‌الملک سپهر در ناسخ‌التواریخ در باب قتل میرزا ابوالقاسم چنین می‌نویسد: خاطر شاه به پاره‌ای جهات از قائم مقام رنجیده و در صدد قتل آن مرحوم برآمده و خیال خود را با حاج میرزا آغاسی و میرزا نصرالله صدرالملک و محمدحسین خان زنگنه آیشیک آغاسی باشی و قاسم‌خان قوللر آغاسی باشی و الله وردی بیک مهرداد و آقا رحیم پیشخدمت مخصوص و چند نفر دیگر از نوکرهای مخصوص خود در میان نهاد. چون آنها را با خود هم خیال نمود به قتل قائم مقام اقدام کرد. (تلخیص از: سید الرضا شهابی، همان، ۲۰۱-۲۰۳)

۹- قائم مقام چهارم معروف به میرزا برزگ دوم، همان ۶۳ و ۶۷.

۱۰- همان، ص ۷۱

۱۱- مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی، دوره ۲۲، کارتن ۲۱۲، جزوه‌دان ۳۴/۱، پوشه

۱، موضوع: متفرقه، ص ۲۲۹)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی